

# Stobben rooien II<sup>1</sup>

A. de Swaan

*Zorg en de Staat* heeft veel aandacht en ook waardering gekregen. Ik ben daar uiteraard gelukkig mee, maar helemaal tevreden ben ik niet. De theoretische grondslagen van het boek zijn in de dagbladkritiek te vaak genegeerd, misverstaan of slodderig weergegeven. De recensies in de vakpers zijn uiteraard zorgvuldiger, soms kritischer van teneur, maar ook daar blijkt naast verschil van inzicht soms misverstand.

Twee bezwaren die in de kritiek het meest naar voren komen, zijn in de recensies van Achterhuis en Stuurman te vinden: 1) ik beschrijf mensen te zeer als makelaars van hun eigen belang. Dat is een misverstand; en 2) ik heb onvoldoende oog voor voorstellingen, opvattingen, normen, voor religie, voor wetenschap en cultuur, waardoor mensen zich immers ook laten leiden in hun doen en laten. Een thema dat eveneens, op heel uiteenlopende wijze, aangesneden wordt in de recensies van De Vries en Nijhuis. Dat is een meningsverschil.

De derde categorie bezwaren is vooral van feitelijke aard: toen en daar verliep het anders dan mijn theorie zou doen verwachten of mijn beschrijvingen suggereren. Die tegenwerpingen moeten stuk voor stuk worden beproefd.

De vierde soort bezwaren hoort in de klachtenbus: de ontevreden lezer zou willen dat ik ook het katholicisme had verklaard, dat ik meer gezegd had over Friesland, dat ik een boek geschreven had over microbenjagers, dat ik gewaarschuwd had tegen de gevaren van de kredietkaart.

En helemaal onderaan is er dan nog een broddelbak met terechte en onterechte signaleringen van abusievelijke verwijzingen, verkeerde citaten, schrijf-, vertaal-, zet- en spelfouten. Dat is een kwestie van sorteren.

Voor wat het eerste betreft, 'het eigen-belang', verwijs ik naar de discussie in *Krisis*. Het tweede thema, de rol van opvattingen en denkbeelden komt ook hier ruimschoots aan de orde.

De recensie van De Vries beperkt zich tot hoofdstuk 4 (over de stedelijke gezondheidszorg) en, terloops ook over hoofdstuk 5 (over de arbeidersonderlinges). De recensie begint met een levendige beschrijving van de cholera-epidemieën die de negentiende-eeuwse steden hebben geteisterd, langs gelijke lijnen als in *Zorg en de Staat*, maar vrijwel geheel op basis van Rosenberg en van Evans (1987), die ik bij het schrijven nog niet ter beschikking had.

De Vries legt mij niet als sommige andere critici de eis op dat de historische verklaring moet verlopen in termen die de in het proces betrokkenen zelf hanteerden. Maar aan een verklaring 'achter de rug van betrokkenen om' stelt hij wel specifieke eisen: men mag er niet eenvoudigweg van uitgaan dat de ontwikkelingen zich wel moesten voltrekken omdat daaruit anders niet de wereld zoals wij die nu kennen voortgekomen was (de 'Whig view of history'). Dus moet een theoretisch verband gepostuleerd worden dat zich laat toetsen aan de hand van empirische gegevens. Zo'n theoretisch verband signaleert De Vries in mijn boek: elites zien zich onder de druk (en de verleiding – AdS) van de armen genoopt collectieve arrangementen te creëren, maar worden daarbij verlamd door dilemma's van collectieve actie. Om die hypothese te toetsen, stelt De Vries, is het noodzakelijk niet alleen die historische episodes te traceren waarin de collectivisering voortschreed, maar ook de episodes waarin dat proces zich niet doorzette en om aan te tonen dat in die gevallen aan een of andere noodzakelijke voorwaarde voor het collectiviseringsproces niet voldaan was; en omgekeerd, waar de collectivisering wél voortschreed, moet worden aangetoond dat daarbij de voldoende voorwaarden ertoe ook inderdaad aanwezig waren.

Hier worden de historisch-sociologische beschouwingswijze zware maatstaven aangelegd en ik ben bang dat veel, overigens uitnemende, onderzoeken die toets niet zullen doorstaan. De eis dat niet alleen de ontwikkeling in hoofdlijn wordt getraceerd, maar ook alle zijpaden die zich niet hebben doorgezet of die een afwijkend verloop hadden, is in zijn algemeenheid onuitvoerbaar. Dat is een wetenschapsprogram voor een ganse school, geen criterium voor éénmanswerk. Ik zou dan ook heel verheugd zijn als andere onderzoekers de teloorgang van kerkelijke verzorgingsarrangementen gingen bestuderen, of in meer detail de ondergang van de onderlinges (of hun huidige bloei in de voortwoekerende stedelijke agglomeraten op andere continenten), of de verzorgingsarrangementen die ooit zijn opgezet en weer opgegeven door bedrijven als Krupp (de 'ménagerie') in Duitsland, Hevea en Philips in Nederland, onder het 'welfare capitalism' in de V.S., of die vandaag de dag nog bestaan onder de hoede van de Japanse groot-industrie. De 'eigen weg' van het sociaal beleid in ontwikkelingslanden en het doodlopend pad in de communistische stelsels zijn al evenzeer van belang, ook voor een beter inzicht in de sociogenese van verzorgingsstaten in Europa en de V.S. Maar ik heb met mijn boek al hoog genoeg ingezet, het programma dat De Vries voorstelt kunnen we beter samen voorleggen aan NWO.

Ik zou mij op dit punt van de kritiek van De Vries kunnen onttrekken, onder erkenning van de geldigheid ervan, door aan te voeren dat het hier een exploratieve studie betreft. Maar laten we eerst eens zien in hoeverre mijn werk de toets van De Vries' kritiek kan doorstaan.

Toch, zegt De Vries, heeft De Swaan één keer een ontwikkeling beschreven die zich historisch niet doorzette: de onderlinge arbeidersfondsen. Maar, de teloorgang van die kassen verklaar ik volgens mijn recensent op andere gronden dan aan mijn algemene theorie ontleend kunnen worden.<sup>2</sup>

Is dat zo? Gun me omwille van de korthed een paar grove generalisaties. Bij die onderlinge arbeidersfondsen bleven de stedelijke elites afzijdig. Het beheer bleef bij de leden zelf. De externe effecten van de verarming in een stedelijk-industriële samenleving gingen de kring van buurtgenoten of beroepsgenoten, verenigd in een fonds, te buiten. Vandaar dat zich een uitgesloten onderlaag van 'risicolopers' vormde (en een bovenlaag die de wettelijke privileges voor de fondsen ten eigen behoeve wist uit te buiten). Onder tussen organiseerden arbeiders en ondernemers zich op nationale schaal en raakten al of niet betrokken bij de wetgeving door een centraal activistisch regime dat deze externe effecten op nationale schaal kon reguleren. Het landelijk alternatief van wettelijke dwangverzekering verdrong de onderlinges, om redenen die in mijn studie worden uiteengezet. Ik heb hier niets aan de redenering in het boek toegevoegd, en de teloorgang van de arbeidersonderlinges toch verklaard in termen van het algemene collectiviseringsproces (elites, schaalvergroting, externe effecten, dilemma's). Ik heb dus in het hoofdstukje over arbeidersonderlinges de De-Vriestest doorstaan.

Heb ik nu in die toets gefaald in het hoofdstuk waaraan De Vries de meeste aandacht wijdt: 'Medische politie, openbare werken en stedelijke gezondheidszorg'? Mij wordt het verwijt gemaakt dat ik er al van uitga dat de cholera 'een aanschouwelijke les' was in de noodzaak van 'collectieve en verplichte maatregelen op stedelijke schaal' (hij citeert de passage zelfs tweemaal). Dat verband moest juist door de tijdgenoten ontdekt worden en ik moet verklaren hoe dat gebeurde om aannemelijk te kunnen maken dat de cholera een rol speelde in de aanleg van riolen en waterleidingen (terzijde: ik bespreek die ontwikkeling in een breder verband dan alleen als uitkomst van die epidemieën). Daarbij moet ik de verschillende posities in het wetenschappelijk debat 'symmetrisch' behandelen en mag niet die partij in het verhaal voortrekken die achteraf gelijk bleek te hebben. Tot slot meent De Vries dat ik in mijn betoog het belang van wetenschappelijke discussie en ontdekking schromelijk verwaarloosd heb en dat is niet alleen mijn falen, maar niets minder dan 'het tekort van de sociologie'. Er staat hier dus nogal wat op het spel.

De Vries laat zich in zijn weergave van de feiten leiden door Richard J. Evans en in zijn beschouwingwijze door Bruno Latour. In navolging van Latour stelt De Vries voor om de term 'actor' te gaan gebruiken voor, ja voor alles. Ik citeer: 'spelers, decorstukken, uitgesproken zinnen en verzuchtingen (...) Waterleidingpijpen en petrishaaltjes'.<sup>3</sup> Kortom, voor alles wat in de

geschiedenis een rol speelt. Natuurlijk, daar zit iets in, maar doe het niet. Want dat wordt smurfentaal. En gelukkig, De Vries houdt zich verder niet aan dit monologisch woordgebruik.

Maar ook Evans brengt De Vries op het verkeerde pad en die dwaling maakt meer uit voor ons meningsverschil. Evans heeft zich vooral beziggehouden met het gezondheidsbeleid in Duitsland en komt tot de conclusie dat pas met de ontdekking van de cholerabacil door Robert Koch, in 1884, 'European governments, drawing on previous administrative practice but now acting under precise medical instructions, instituted massive preventive campaigns of quarantaine, disinfection and the isolation of victims.'<sup>4</sup> Hier is geen sprake van riolering en watertoevoer op stedelijk niveau, waar ik mijn hoofdstuk aan wijd. Ik had nu, meent De Vries, de ontwikkelingen in de microbiologie en de contacten van onderzoekers met nationale politici moeten traceren om het ontstaan van collectieve gezondheidsvoorzieningen adequaat te verklaren.

Het draait hier om de discussie tussen 'contagionisten' en 'miasmatheoretici', een uiterst ingewikkeld debat dat bijna de gehele negentiende eeuw voortduurde.<sup>5</sup> Waterleiding en riolering werden ten lange leste aangelegd, zegt De Vries, omdat de (neo-contagionistische - AdS) microbiologen met nieuwe inzichten gehoor vonden bij de nationale politici. Dat was dus na 1890. 'Omgekeerd heeft de nationale overheid, zolang miasmatheorieën de boventoon voeren, op het terrein van ziektepreventie weinig te bieden.' Dat was dus voordien. Ik beweerde daarentegen: 'Toch had de miasmatische benadering in de tussentijd geleid tot een veel radicaler en effectiever hervormingsprogramma dan de in wezen individualistische benadering van de contagionisten ooit had kunnen realiseren'. Dat betrof de periode van circa 1850 tot 1890. Ik schrijf dat op p. 141 en voeg daar *twintig* noten aan toe (49 tot 69) over technische vraagstukken en wetenschappelijke discussies. Volop aandacht dus voor wetenschap en techniek, maar niet voor de microbiologie, want die begon nog maar net. Niet alleen geef ik in mijn betoog de miasmatische theorie gelijke kansen met de contagionistische, maar sterker nog: bij mij wint de miasmatheorie. Want, ook al werd ze later achterhaald, die opvatting verwees naar collectieve maatregelen op de schaal van het stedelijk bestuur: riolering en waterleiding. De goede oplossing werd doorgevoerd om de – achteraf – verkeerde redenen.

Hier recapituleer ik mijn theorie: door de schoksgewijze groei en industrialisering van steden in de eerste helft van de negentiende eeuw nam onder de gevestigde burgerij de alledaagse ergernis om overlast en de angst voor opstand, rellen, misdaad en besmetting toe. Dat leidde tot allerlei individuele verhuisbewegingen die resulteerden in een stedelijke indeling van onderling meer heterogene, intern meer homogene wijken. Daardoor werd de aanleg

van openbare voorzieningen – om te beginnen in de nieuwe, welgestelde wijken – eenvoudiger. En toen de centrale installaties en hoofdkanalen eenmaal waren aangelegd, bleek het ook doenlijk de armere wijken daarop aan te sluiten. Daarmee konden de externe effecten van 'slechte wijken' voor de rest van de stad bezworen worden. In dat proces werkte 'de cholera als paradigma van stedelijke interdependentie'. Algemeen bestond een vaag vermoeden dat de cholera iets van doen had met de armoede en vervuiling in de stad; maar de misère was zo overweldigend dat geen program daartegen opgewassen leek. De miasmatheorie wees een uitweg: niet alle misstanden behoefden te worden opgelost. Er was enkel rottend vuil, en stinkende poelen moesten subiet worden weggespoeld, en wel met een aanhoudende stroom water, liefst schoon genoeg om ook gedronken te kunnen worden: het 'aderlijk-slagaderlijk stelsel' van de stedelijke waterkringloop, voedseltoevoer en afvalverwerking zoals het bij de Engelse hervormer Chadwick heette.<sup>6</sup> Ik heb dus technische en wetenschappelijke discussie en inventie geenszins verwaarloosd en evenmin zonder meer aangenomen dat de cholera 'uit zichzelf' zou verwijzen naar collectieve maatregelen, integendeel. Ook heb ik niet bij voorbaat de choleratheorie die achteraf zou winnen voorgetrokken, maar integendeel juist laten zien dat de visie die later achterhaald zou blijken in het derde kwart van de negentiende eeuw doorslaggevend zou zijn voor het stedelijk sanitair beleid, lang vóór de ontdekking van de cholerabacil in 1884: in het midden van de negentiende eeuw werd in Parijs het groot-scheeps gotenstelsel aangelegd<sup>7</sup>, in Glasgow begon de rioleringscampagne in 1850 en was in 1890 vrijwel voltooid<sup>8</sup>, in Chicago gebeurde het in de 'mid-1850s', Boston 1850-1870, in 1890 hadden in de Verenigde Staten nog slechts zesentwintig steden met meer dan tien duizend inwoners geen enkele riolering, en overall was de 'rioolgastheorie', een variant van het miasmadenken, uitgangspunt.<sup>9</sup> William Budd schrijft (over tyfus) in de *Lancet* van 1856: 'The sewer may be looked upon, in fact, as a *direct continuation of the diseased intestine*.'<sup>10</sup> En Rosen, die deze zinsnede aanhaalt, laat erop volgen: 'Whatever the precise means of spreading these diseases might be, the available evidence appeared to point to the need for proper sewerage and unpolluted water.' Niet De Vries' laboratorium, maar de medische statistiek (erflater van de empirische sociologie) was vormend voor de opvattingen waarop het beleid werd gebaseerd.<sup>11</sup> Kortom, al in het midden van de negentiende eeuw werden alom waterleidingsstelsels en rioleringen aangelegd door de stedelijke overheid. Die projecten werden mede ingegeven door de angst voor kwade dampen die cholera konden veroorzaken en een en ander werd op medisch-statistische onderzoeksresultaten gebaseerd. Dat Evans er anders over denkt, komt omdat hij vooral Hamburg bestudeerd heeft waar men tegen alle waarschuwingen in de installaties niet verbeterd had tot de fatale epidemie van 1892.

Ik heb hier niets aan de oorspronkelijke redenering toegevoegd, er alleen nog wat citaten bijgedaan. Die benadering was niet incidenteel, maar de uitwerking van mijn beginselverklaring waarin de nadruk ligt op de dilemma's van collectieve actie als een overgangsverschijnsel dat niet op gang komt voordat ook het *befef* van onderlinge interdependentie onder de actores verbreid geraakt is (maar de Petrischaaltjes en waterleidingbuizen leren het nooit). Dat *befef* van de aard van de onderlinge afhankelijkheden behoeft niet (achteraf) feitelijk juist te blijken: integendeel, het berust vaak op manipulatie (bij voorbeeld van middeleeuwse priesters), illusies (bij voorbeeld over werkhuisen) en misvattingen (bij voorbeeld over de wijze van verbreiding van de cholera, of over de levensverwachting van arbeidsongeschikte fondsleden): de rede werkt niet slechts met list, maar ook met misvatting en bedrog – de 'ironie der geschiedenis'.

Al is de kritiek van De Vries misplaatst, ik heb zijn betoog met gusto en graagte beantwoord, omdat het is ingegeven door ideeën en geleid wordt door een opvatting van wetenschap.<sup>12</sup> Door zijn maatstaven aan te leggen aan mijn werk blijkt dat het daar goeddeels aan voldoet en kan ik al doende ook mijn eigen uitgangspunten en werkwijze preciseren. Anders is het met de critici die zich door geen visie laten sturen, maar die enkel met beetjes en weetjes komen aandragen. Door hun bomen zien zij het bos niet en ik moet moeizaam stobben rooien.

Kom ik tot Nijhuis. Niet dat hij helemaal niets vindt, uit zijn zachtzure aanhef proef ik al dat een boek als het mijne eigenlijk niet geschreven had mogen worden zonder permissie van het dienstdoend academisch gezag. Een paradigmawisseling, parbleu! Hoor ik wel ergens bij? Jazeker, mezelf 'al-dus tot het methodologisch individualistische kamp bekenkend' ben ik ingepast. Maar zo gauw sla ik niet door.

In mijn benadering moeten de 'paradoxen' van de theorie der collectieve actie worden overwonnen door een dynamische en historische benadering, door uit te gaan van een collectiviseringsproces: 'In de loop van het collectiviseringsproces komt uit de collectieve actie zowel een collectiviteit voort die de handelingen van haar leden effectief kan coördineren, als een collectief goed dat past bij dit niveau van integratie, maar er niet los van kan bestaan'. (p. 14) De dilemma's die zich daarbij voordoen, zijn anders dan Nijhuis schijnt te denken, niet alleen een theoretische constructie, maar weerkerende en vaak nijpende afwegingen voor echte mensen. Het ontstaan van plaatselijke charitatieve evenwichtssituaties is dus een historisch proces, maar daarmee is het niet in één welomlijnde tijdphase gesitueerd: het moest telkens weer geprobeerd worden waar mensen samenleefden zonder effectieve lokale gezagsinstanties. En als het soms leek opgelost dan kon het door externe verstoring of interne twist toch weer teniet gedaan worden. Vandaar

dat ik 'nergens precies' vermeld wanneer het zich voordeed. Het was net als de collectieve verdediging, die ik in de Inleiding aanroer, een weerkerend thema van de middeleeuwse samenleving. Daarbij heb ik de 'feodale structuren' goeddeels buiten beschouwing gelaten. Daar immers doet het probleem van effectieve coördinatie zich niet, of in elk geval heel anders, voor. Ik schrijf (p. 33): 'Deze stabiliteit was natuurlijk ook het resultaat van militaire bescherming en pacificatie door feodale heersers...' (en in de bijbehorende noot verwijs ik naar hun liefdadigheid). Nijhuis voegt er nog aan toe: 'In het feodale systeem was de heer immers verplicht bescherming te bieden aan degenen die zich aan hem onderworpen hebben'. O, zat dat zo! En dan deden die heren dat, 'immers'. Misschien heb ik mijn boek wel geschreven om zulke wanwijsheden te ontkrachten.

Nijhuis verwijt mij dat ik de dorpsgeestelijke uit het niets invoer en het vertrouwen dat hij geniet in zijn parochie onverklaard laat, maar wel in de verklaring gebruik. Ik veronderstel daarmee al de collectiviteit die te verklaren is. Ik geef toe, ik verklaar niet alles, en al ben ik historisch socioloog, daarom hoef ik nog niet bij het eerste vers van Genesis te beginnen. Het bestaan van een katholieke kerkorganisatie in Europa neem ik als gegeven aan, evenals de verschijning van rondtrekkende geestelijken, 'entrepreneurs in charitatieve zaken'. Zij wekten bij de boeren de verwachting dat anderen ook aalmoezen zouden geven en maakten onderlinge controle mogelijk: zo 'werd de oplossing van de paradox door het geloof ingegeven, maar op een andere manier dan de gelovigen geloofden'. (p. 36) Er ontstond een collectiviteit, in een *proces* van collectieve actie. In een procesanalyse moet de *wisselwerking* tussen afzonderlijke gedragsdisposities en een collectiviteit-inwording (of verval) gedemonstreerd worden aan de hand van het verloop van wederzijdse verwachtingen: 'De deugd berust uiteindelijk op verwachtingen van andermans deugdzaamheid'. (p. 37) Het komt telkens neer op *proces* en *interactie*, de twee kernbegrippen van de sociologie, maar als ze echt principiële worden toegepast blijkt het toch even wennen.

Als het over de armen gaat maak ik een indeling naar drie dimensies en bespreek de verschillende bejegening die elke categorie ten deel viel. Ik ga dus in mijn analyse niet uit 'van het probleem van de armen als één categorie'. Waarom werden inheemse bejaarden en invaliden niet buiten de poort gezet? vraagt Nijhuis. Omdat ze 'verwant' of 'bekend' waren en vaak nog 'meegaand' ook: ze ressorteerden dus onder een in die fase al effectieve eenheid van coördinatie, de familie of de buurtgemeenschap. Vielen ze daarbuiten dan zag het er slecht voor ze uit. Maar in deze passages heb ik het vooral over één categorie: de rondtrekkende armen. Om die dreiging te bezweren scheen het armenhuis de ideale oplossing en dat bleek een illusie. Waarom hebben die armenhuizen zich nochtans verbreid en heeft dat stelsel nog vele

eeuwen standgehouden? luidt de vraag van Nijhuis. En het antwoord staat te lezen op p. 58: 'Op dit punt kon een centrale regering met kleine middelen grote resultaten boeken'. Een nog zwak centraal gezag kon weliswaar zelf het regionale zwerversprobleem niet oplossen, maar wel met kleine ingrepen een bestaand stelsel in stand houden. Maar, werpt Nijhuis in noot 5 tegen: 'Verklaard dient immers te worden hoe dit evenwicht tot stand kon komen toen er nog geen actieve rol van de staat was'. De bijles gaat nog even door: De totstandkoming wordt verklaard op grond van – illusoire – verwachtingen, de instandhouding door de beperkte interventies van een nog zwak centraal gezag, dat mede door deze bemoeienissen aan effectiviteit won.

Nijhuis verschaft de lezer in zijn bespreking geen nieuwe gegevens, maar ontleent alle feiten, ook de 'contra-evidentie' aan *Zorg en de Staat*. De tegenwerpingen die Nijhuis maakt bij mijn beschouwing over de verbreiding van het lager onderwijs lijken al evenzeer ingegeven door een tegenzin om mijn redenering eerst eens in zijn consequenties te volgen. In mijn opvatting staan op de nationale staat en op de nationale markt georiënteerde elites in meer dan één opzicht centraal. Onder het Ancien Régime waren die nog weinig effectief, pas met de Franse Revolutie winnen ze aan omvang en belang en daar begint ook mijn relaas. In Pruisen (niet 'Duitsland', zoals Nijhuis schrijft en over 'vorstendommertjes' heb ik het dan ook niet) was onderwijs-hervorming al vroeg in discussie aan het hof en ik voeg er aan toe: 'Maar van Frederiks plannen kwam niets terecht'. De machtsbalans sloeg uit ten gunste van de grootgrondbezitters die tot in de twintigste eeuw de zeggenschap in het staatsapparaat wisten te behouden. Dat zij daarin tamelijk eensgezind konden optreden hangt ook samen met de relatieve homogeniteit van het Pruisisch taalgebied: Sorbisch en Pools waren voor Duitstaligen niet verstaanbaar en het is niet goed te achterhalen in hoeverre de Duitse dialecten onderling begrijpelijk waren, maar zij verschilden zeker minder van elkaar dan de talen die werden gesproken in de Franse en Engelse periferie (cf. p. 85-86). Vandaar ook dat de verbreiding van het lager onderwijs in Pruisen een ander verloop had dan in Frankrijk of Engeland.

Nergens kan Nijhuis bij mij een aanwijzing vinden dat het de vorst te doen was om nationale eenheid, maar al in de eerste regels over Pruisen wordt Frederik zelf geciteerd over de noodzaak van een Duitse eenheidstaal en even verderop wordt zijn streven aangehaald om rechtstreeks lijfeigenen te kunnen recruteren voor zijn leger (p. 98, met verwijzing). Overheen gelezen, kan gebeuren.

Nijhuis voert aan 'dat Luther en Calvin het zelfstandig lezen van de Heilige Schrift propageerden. Dit verplicht[t]e de protestantse kerken en vorsten tot het stimuleren van het onderwijs'. En opnieuw: dat moest en dan deden

die kerken en vorsten dat toch zeker, immers. Mijn 'gelegenheidsoplossing' (we zijn nu in de zestiende en zeventiende eeuw, lang vóór de verbreiding van het staatsonderwijs waarop mijn model slaat) ontleen ik, met verwijzing, aan Lawrence Stone. Maar ook voor latere tijden blijf ik erbij: 'Meer dan godsdienst was godsdienstige wedijver de drijvende kracht achter de verbreiding van het onderwijs'. (p. 65)

Ik ben ook Nijhuis dank verschuldigd om zijn heuselijk pogen historische feiten met mijn relaas en duiding te confronteren. Voor elke paragraaf in mijn boek bestaat een boekenkast vol wetenswaardigheden en voor iedere stelling is een tegenstellinkje te vinden. Vaak is niets beschikbaar over datgene wat we echt zouden willen weten. Wij zijn dus aangewezen op selectie en reconstructie. Nijhuis ook, maar hij smijt feiten met de drukke retoriek van historische inductie. Ik benader de geschiedenis op basis van een samenhangend stelsel van theoretische veronderstellingen. De beste manier om zo'n stelsel te beproeven is het eerst eens te onderzoeken op zijn implicaties en vervolgens te trachten een alternatieve constructie te vinden die dezelfde gegevens, of nog meer feiten, beter kan verklaren. Dat moet nog gebeuren.<sup>13</sup>

### Noten

1. Dit stuk is deel van een tweeling, het andere met een reactie op Siep Stuurman en Hans Achterhuis verschijnt in *Krisis*, onder de titel *Stobben rooien I*. De beide afleveringen hebben eenzelfde aanhef.

2. Ik beschrijf in het hoofdstuk over de stedelijke sanitaire voorzieningen ook een doodlopend lijntje: het mislukte Liernur-experiment in Amsterdam, maar dat faalde toch vooral door technische gebreken.

3. De greep die procedures en technieken op het menselijk doen en denken kunnen hebben, komt in mijn studie her en der aan de orde. Een voorbeeld (p. 141): 'Zelfs nieuw geconstrueerde riolen loosden hun inhoud vaak nog vlak bij en stroomopwaarts van de inlaten voor drinkwater. De chemici die met het testen van het water belast waren, troffen daar geen schadelijke substanties in aan – hun meetapparatuur kon die nog niet aantonen'.

4. Ik citeer de meest recente publikatie (p. 145), waarin Evans zich precies de vragen stelt die hier aan de orde zijn: 'even if cholera did not cause political revolutions, did it perhaps lead to administrative or sanitary revolutions?' Richard J. Evans, 'Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe', *Past and Present*, 120 (1988): 123-146, 127.

5. Zie bij voorbeeld Margaret Pelling, Delaporte; Latour, de voornaamste bron van De Vries, begint eigenlijk pas als de discussie al bijna voorbij is, bij Pasteur? Rosenberg, de andere bron van De Vries, wijst erop dat de contagionistische theorie juist *niet* leidde tot collectieve, sanitaire preventie maar tot individualistische gezondheidszorg.

6. Zie voor de samenhang tussen miasmatheorie, organische chemie en het bestuurlijk reformisme de prachtige studie van S. E. Finer, *The life and times of Sir Edwin Chadwick*. Barnes & Noble/Methuen, New York/Londen 1952.

7. Gabriel Dupuy en George Knaebel, *Choix techniques et Assainissement Urbain en France*, Institut d'Urbanisme de Paris, 1979, p. 25-29.

8. Olive Checkland en Margaret Lamb, *Health Care as Social History; The Glasgow Case*. Aberdeen University Press, Aberdeen 1982, p. 176.

9. Stanley K. Schultz en Clay McShane, *To Engineer the Metropolis: Sewers, Sanitation, and City Planning in Late-Nineteenth Century America*, *Journal of American History*.

10. George Rosen, *Disease, Disability and Death*. In: H.J. Dyos and Michael Wolf, *The Victorian City*. Routledge & Kegan Paul, Londen/Boston 1973, p. 625-667, 638.

11. Cf. Rosenberg, *The Cholera Years*. University of Chicago Press, Chicago en Londen 1962, p. 143.

12. De Vries stelt en passant een interessante vraag: waarom werd de watervoorziening wel en de voedselvoorziening niet voorwerp van collectieve arrangementen? (Het voorbeeld dat hij daarbij opvoert, van handelslieden die langs de deuren gingen, is geen goed exemplum van collectivisering omdat het hier om een eenvoudig marktmechanisme gaat zonder aspecten van een collectief goed. Maar de vraag zou anders gesteld kunnen worden: waarom zijn er geen buurt- of stadsgaarkuikens ontstaan waartoe iedereen toegang had en die met een vrijwillig ledenstelsel of uit de algemene middelen werden onderhouden?) Ik kan daar een verklaring voor suggereren langs de lijnen die in de Inleiding zijn uitgezet: collectivisering treedt op bij externaliteiten, bij onzekerheid over moment en omvang van de tegenslag en over de effectiviteit van de remedie (p. 17).

13. Nu ik hier mijn polemische positie uiteengezet heb, veroorloof ik me een noot over het commentaar van Dronkers in *Mens en Maatschappij* (1990) 2. Zijn verwijten zijn van hetzelfde laken een pak. Hij begint zijn tegenspraak al vóór hij uitgelezen is. Van mijn 'bloemmodel' wil hij dat het landsgrenzen kan verklaren, maar het gaat over betrekkingen tussen taalgroepen. Waarom vormen bepaalde talen een systeem?, vraagt hij. Omdat ze verbonden zijn door tweetaligen (en dat gaat weer terug op een geschiedenis van overheersing over perifere gebieden vanuit een centrum). Dronkers ziet in mijn model vertoon van overbodige geleerdheid, maar waar hij zijn Eigenvalue ontleent aan multiële regressie, houd ik het op simpele schoolwiskunde. Ik had er meer mee moeten doen, vindt hij desondanks, en terecht: dat komt eraan. Dronkers' voornaamste argument luidt dat de verbreiding van het onderwijs ook door de keuzen van individuele ouders verklaard moet worden, niet enkel door conflicten tussen elites. Hij hecht aan de 'betekenis van de markt als instrument om collectieve voorzieningen op te bouwen'. En dat is nu net wat de markt – per definitie – niet kan. Ik beperk me tot de massale verbreiding van het lager volksonderwijs in zijn beginfasen en daar ging het om collectieve actie door elites. Wat later elders is gebeurd, blijft bij mij goeddeels buiten beschouwing. Ten slotte meent Dronkers dat ik het belang van het onderwijsstelsel voor de vorming van nationale staten veronachtzaam. Mijn hoofdstuk heet 'Het lager onderwijs als code voor nationale communicatie'. En daar gaat het ook over.